

Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi
Tarih Enstitüsü

T.C. Cumhurbaşkanlığı
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Atatürk Araştırma Merkezi

VIII. ULUSLARARASI ATATÜRK KONGRESİ

13-16 Ekim 2015, Azerbaycan

@AtamBaskanlik

/Ataturk Araştırma Merkezi Başkanlığı

Bilgi için: www.atam.gov.tr

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

VIII. ULUSLARARASI ATATÜRK KONGRESİ

*(Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında
Kafkasya ve Çevresi)*

13-15 EKİM 2015 / GENÇE

THE VIIITH INTERNATIONAL CONGRESS ON ATATÜRK

*(Atatürk and the Caucasus and its Vicinity in the
Turkish Cultural Geography)*

13-15 OCTOBER 2015 / GANJA

I. CİLT

Yayına Hazırlayan
Uzman Merve UĞUR

ANKARA - 2017

5846 sayılı kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları
Atatürk Araştırma Merkezi'ne aittir.

Uluslararası Atatürk Kongresi (VIII : 2015 : Gence)

VIII. uluslararası Atatürk kongresi ; Gence , 13-15 Ekim 2015 : bildiriler =
The VIIIth international congress on Atatürk ; Ganja, 13-15 October 2015 :
papers / yay.haz : Merve Uğur. – Ankara : AKDITYK Atatürk Araştırma
Merkezi, 2017.

2c. : tbl. : fotoğ. ; 24cm.– (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Atatürk Araştırma Merkezi yayını)

ISBN : 978-975-16-3379-8(Tk.)

978-975-16-3380-4 (1.c.)

978-975-16-3381-1 (2.c.)

1. ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL, 1881-1938 – KONGRELER, VB.

2. KAFKASLAR – TARİHİ – KONGRELER, VB.

3. TÜRKİYE – İLİŞKİLER – KAFKASLAR – KONGRELER, VB.

I. E.a.: VIII.Uluslararası... II. E.a. : The VIIIth international... III. Uğur
Merve, yay. haz. IV. Seri

909.049996

İNCELEYENLER : Prof. Dr. Selami KILIÇ
Prof. Dr. Necdet HAYTA
Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ

KİTAP SATIŞ :

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu: 24/6 Kızılay/ANKARA
Kurum : Ziyabey Cad. Nu: 19 Balgat-Çankaya/ANKARA
Tel: 009 (0312) 285 55 12
Belgegeçer: 009 (0312) 285 65 73
e-posta : bilgi@atam.gov.tr
web : http://www.atam.gov.tr
e-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-16-3380-4 (1.c)

İLESAM : 17.06.Y.0150-527

BASKI SAYISI: 500 Adet

BASKI : Sarıyıldız Ofset Ltd. Şti. (0 312) 395 99 95

İÇİNDEKİLER

I. CİLT

KONGRE KURULLARI	XI
KONGREYE GELEN MESAJLAR VE AÇILIŞ KONUŞMALARINI	XV
Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham ALİYEV'in Mesajı	XVII
Türkiye Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı Yıldırım Tuğrul TÜRKES'in Mesajı	XIX
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı Prof. Dr. Derya ÖRS	XXI
Azerbaycan Milletvekili-Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV	XXV
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN	XXXIII
Türkiye Cumhuriyeti Gence Başkonsolosu Orhan IŞIK	XXXIX

BİLDİRİLER

Prof. Dr. Çağrı ERHAN/ Uzm. Pırıl OCAK	1
Tarihsel Süreç İçinde ABD'nin Kafkasya Politikasının Esasları	
Prof. Dr. Mustafa TURAN	19
Rusya'nın Kafkasya Politikası ve Türk Milli Mücadelesi	
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK	39
XIX. ve XX. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti İle Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kafkasya Politikaları	

Prof. Dr. Tahira HASANZADE/ Doç. Dr. Sabira NEMATZADE	109
XIX. Yüzyıl Kaçar Devri Sefernamelerinde Gence	
Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ	119
Osmanlılar ve Gence	
Doç. Dr. Mehmet ÖCAL	149
Dağlık Karabağ: Bir Sorunun Anatomisi ve Çözüm Yolları	
Dr. Mahir GARİBOV	179
1920 Gence İsyanı	
Prof. Dr. Necdet HAYTA	191
1806-1812 Osmanlı Rus Savaşı'nda Kafkas Cephesi	
Doç. Dr. Nermin EMİRBEYOVA	209
XIX. Asrın I. Yarısında Güney Kafkasya ve Batı İran'da Askerî-Siyasî Durum (RDATA'nın Belgelerine Göre)	
Dr. Sezen KILIÇ	227
Ekim Devrimi'nde Kafkasya'da Yaşanan Değişim ve Gelişmeler	
Prof. Dr. İrade BAĞIROVA	243
Birinci Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası	
Dr.Hv.Öğ.Alb. F.Rezzan ÜNALP	261
Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesine Kadar Olan Süreçte Kafkas İslam Ordusu'nun Gence ve Bakü Harekâtı	
Dr.Öğ.Yb. Hüsnü ÖZLÜ	297
İstiklal Harbi'nde Şark Cephesi'nde Kars Harekât Planı'nın Analizi ve Bölgenin İşgalden Kurtuluşu	
Prof. Dr. Saime YÜCEER	331
Türklerin Emperyalizme Karşı Bolşevizm'i Stratejik Bir Araç Olarak Kullanmaları: Batum Örneği	
Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU	347
Batum Cemiyet-i İslâmiyesi ve TBMM İle İlişkileri (1918-1921)	
Doç. Dr. Mücahit ÖZÇELİK	381
Birinci TBMM'de Batum Milletvekilleri	

Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU	407
Tiflis Şehbenderlik Raporları Işığında 1878 Berlin Antlaşması Sonrası Kafkasya ve Ermeni Faaliyetleri	
Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ	429
Çarlık Rusyası'nın Güney Kafkasya'yı İşgalinde Ermeni Faktörü	
Prof. Dr. Yasemin DOĞANER	455
Hatıralar Işığında Kafkas Cephesi	
Doç. Dr. Özlem FEDAİ	483
Bir Roman ve Anı Kitabı Eşliğinde Kafkas Cephesi'ni Okumak	
Prof. Dr. Kerim ŞÜKÜROV	507
Birinci Dünya Muharebesi Devrinde Cenubî Kafkasya'da (Zakafkasya) Demografik Vaziyet	
Yrd. Doç. Dr. Taner NAMLI	519
Erken Dönem Türk Romanında Kafkasya: İnsan, Kültür, Coğrafya	
Prof. Dr. Ömer TURAN	535
Rusya'nın Kafkasya'ya Yaptırdığı Bilimsel Geziler	
Prof. Dr. Stefano TRINCHESE	557
Caucasus Through The Eyes of Italian Diplomats and Military Officers (1918-1926) / <i>İtalyan Diplomatların ve Subayların Gözünden Kafkasya</i> (1918-1926)	
Prof. Dr. Almaz ULVİ BİNNATOVA	591
Özgürlük Aşığı Şair Almas İldırım'ın Hayatının Elazığ Sayfası ve Atatürk	
Yrd. Doç. Dr. Halim GÜL	599
Hasan Hilmi Dağıstanî'nin Hayatı, Eserleri ve Görüşleri	
Prof. Dr. Ewa SIEMIENIEC-GOLAS	629
Mateusz Gralewski- The Polish Exile To The Caucasus and His Contribution To Study on History, Geography and Etnography of The Caucasus / <i>Mateusz Gralewski – Polonyalı Kafkasya Sürgünü ve Kafkasya Tarihi,</i> <i>Coğrafya ve Etnografya Çalışmalarına Katkıları</i>	
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU	651
XIX. Yüzyıldaki Fransız Armenistlerin Kafkasya Tarihiyle İlgili Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme	

Yrd. Doç. Dr. Hatice MUMYAKMAZ	671
Mehmet Fetgerez Şoenu ve Kafkasya Servet Membaları	
Prof. Dr. Shalala MAMMADOVA	703
The Russian Generals: Founders and Fighters for Russian National Policy in The Caucasus / <i>Rus Generalleri: Kafkaslardaki Milli Rus Politikası Kurucuları ve Savaşçıları</i>	
Yrd. Doç. Dr. Danko LEOVAC	723
Question of Caucasus and Russia's Policy-The Yermelov Period (1816-1827)/ <i>Kafkaslar ve Rusya Politikası Sorunu-Yermolov Dönemi (1816-1827)</i>	
Doç. Dr. Vagif ABIŞOV	763
Kuzey Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'sı Tarafından İşgalinin Tarihçiliği (Rusya, Azerbaycan ve Türkiye Tarihçiliği Bakımından)	
Prof. Dr. Tofiq MUSTAFAZADE	799
Azerbaycan'ın Rusya İle Kaçarlar İran'ı Arasında Bölüşürülmesi ve Osmanlı Devleti'nin Mevkii	
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA/ Prof. Dr. Selma YEL	813
Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşı Cephelerinde Azerbaycan Türklerinin Kardaş Kömeđi	
Dr. Sevinc BAĞIROVA	839
Azerbaycan Halkına Karşı Yapılan Soykırımlar (1905-1907)	
Prof.Dr.Наси Murad DONOGO	859
О Взаимоотношениях Имама Шамиля С Турецким Султаном/ <i>İmam Şamil'in Türk Sultanı İle İlişkileri</i>	
Prof.Dr.İgor TURİTSYN	895
Британцы В Битве За Баку: К Истории Событий 1918 Года / <i>Bakü Mücadelesi'nde İngilizler: 1918 Olaylarının Tarihi</i>	
Prof.Dr.Marem DOLGİYEVA	943
Çağ Ahriyev İnguşlarının Millî Karakteri	
Prof. Dr. Nedim İPEK	951
Ahıskalı Türklerin Türkiye'ye Göçü	

II. CİLT

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ	981
Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler	
Dr. Turgay Bülent GÖKTÜRK	999
“Kafkas Seddi” Politikasının Jeopolitik Unsurlar Çerçevesinde İncelenmesi ve Günümüz Politikalarıyla Karşılaştırılması	
Doç. Dr. Cavit QASIMOV	1031
Alexander Dumas’ın Gözüyle Kafkasya ve Çevresi	
Yrd. Doç. Dr. Nejdet BİLGİ	1043
1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre Acara-i Süflâ Sancağı’nın Demografik ve İdari Yapısı	
Yrd. Doç. Dr. Levent KÜÇÜK	1069
Sancaktan Oblasta: Kars Vilayeti	
Doç. Dr. Tahir KAHHAR	1091
“Türkistan” ve “Kızıl Bayrak” Gazetelerinde 1920-1924 Yıllarında Yayımlanan Türkiye, Atatürk, Azerbaycan Konulu Yazılar	
Prof. Dr. Kamil ALİYEV (GÜNER)	1103
Ататюрк И Дагестан: К Истории Российско-Турецкого Сближения И Подписания Московского Договора (1919 -1921 Гг.) / <i>Atatürk ve Dağıstan: Rus-Türk Yakınlaşmasına ve Moskova Anlaşması’nın İmzalanmasına Doğru (1919 -1921)</i>	
Dr. Öğ.Kd.Albay Zekeriya TÜRKMEN	1141
Büyük Taarruz Öncesi Uluslararası Kamuoyu Oluşturma Çabaları Bağlamında Azerbaycan Elçisi İbrahim Muharremoğlu Abilov’un Türkiye’deki Faaliyetlerine Dair Bir Değerlendirme	
Prof. Dr. Ebulfez AMANOĞLU/Dr. Esmer MEMMEDOVA	1181
Atatürk’ün Dostu İbrahim Ebilov: Azerbaycan’ın Türkiye’deki İlk Büyükelçisi	

Doç. Dr. Alexander VASİLYEV	1191
Atatürk'ün Alfabe Devrimi ve Bakü'de Kurulan Tüm Rusya Yeni Türk Alfabeti Merkez Komitesi (VTSKNTA)'nin Faaliyeti (Yeni Rus Arşiv Belgelerine Göre)	
Doç. Dr. Kemal ÇELİK	1197
Tarih ve Siyaset Sürecinde Atatürk'ün Harf İnkılâbı ve Millet Mektepleri Uygulaması	
Prof. Dr. Hasan Tahsin FENDOĞLU	1215
Türkiye İle Kafkasya ve Çevresinde Ombudsmanlık	
Prof. Dr. Mehmet KARAGÜL	1247
Kafkasya'nın Siyasal İstikrarı ve Ekonomik Refahı İçin Türkiye-Kafkasya İlişkilerinin Önemi	
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	1271
Çağdaş Azerbaycan'ın Kültür ve Eğitim Hayatının Geçmişine Dair Bazı Tespitler	
Dr. Maral YAQUBOVA	1281
İstanbul'da Tahsil Almış Ziyalıların Azerbaycan'da Milliyetçi Maarifçiliğin Formalaşmasındaki Rolü (Abdulla Sur'un Yaratıcılığı Esasında)	
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN	1299
Sivas Valisi Reşit Paşa'nın Raporlarında Kafkasya ve Ermeni Sorunu	
Prof. Dr. Kemal ÖZCAN/ Oktm. Fatih ÇOLAK	1315
1918 Yılında Kafkasya'da Bulunan Alman Heyeti'nin Azerbaycan'la İlgili Hazırladığı Raporlar	
Doç. Dr. İlgar NİFTELİYEV	1337
1920'li Yıllarda Sovyet-Rus İlişkilerinde Ermenistan-Azerbaycan Arazi Sorunu	
Yrd. Doç. Dr. Ufuk ERDEM	1351
Ermenilerin Kafkasya'ya Yerleştirilmesi ve Fridtjof Nansen'in 1925 Tarihli Raporu	
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA	1395
Turco-Soviet Relations According To British Documents (1960-1980) / <i>İngiliz Belgelerine Göre Türk-Sovyet İlişkileri (1960-1980)</i>	

Prof. Dr. Esat ARSLAN	1469
XX. Yüzyılın Başlarında Uluslararası Arenada Azerbaycan'ın Petrol Siyaseti	
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN	1491
Haydar Aliyev Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri	
Dr. Yaşar KALAFAT	1501
Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyetleri Kültür Stratejileri Ortaklığına Dair Tespitler	
Prof. Dr. Kemal ARI	1517
Kurtuluş Savaşı'nda Türkiye Buhara İlişkileri ve Timurlenk'in Kılıcı	
Prof. Dr. Arshi KHAN	1529
<i>Osmanlı Devleti and Abolition of The Caliphate: Analysis of The Letters Written by Aga Khan and Ameer Ali / Osmanlı Devleti ve Halifeliğin Kaldirılması: Ağa Han ve Emir Ali Tarafından Yazılan Mektupların Analizi</i>	
Doç. Dr. İsmet ZAATOV	1585
XIX. Yüzyıl Sonu XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan ve Kırım Arasındaki Kültürel İlişkiler (Tiyatroculuk)	
Prof. Dr. Recep ŞKRİYEL	1603
Batı Balkan'da Kafkas Muhacirleri (1864-1970)	
Dr. Gönül ESEDLİ	1627
Kafkasya'da Ayrımlar: Tarihçilerin Gözü İle (Etnik ve Tarihî Araştırma)	
Doç. Dr. Ülkü HALATÇI ULUSOY	1641
Çerkezler ve Ahıska Türkleri Örneğinde Sürgün Suçuna İlişkin Uluslararası Hukuk Açısından Bir Değerlendirme	
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Vehbi İMAMOĞLU	1665
1864 Kafkas Göçlerinde Samsun Limanı	
Doç. Dr. Dilaver AZİMLİ	1691
XIX. Asrın Başlarında Çar Rusyası'na Karşı Mücadelede "Nakşibendiye" Tarikatı'nın Rolü	

Yrd. Doç. Dr. Nazım MURADOV	1705
Tercüman Gazetesinde Gence, Nuha (Şeki) ve Çevresi	
Arş. Gör. Halima KAZIMOVA	1771
Rus Tarihçiliğinde Hocalı Soykırımı	
Doç. Dr. Hacı HASANOV	1789
Rusya Arşivlerine Göre 1915 Yılı Ermeni İsyanlarını Düzenleyenler	
Doç. Dr. Uğur ÜNAL	1799
Kafkasya Araştırmalarında Osmanlı Arşiv Belgelerinin Rolü	
Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ	1819
Gürcistan Ankara Sefiri Svimon Mdivani'nin Türkiye-Gürcistan Arasında Diplomatik İlişkilerinin Kuruluşuna Dair Raporları (27.01-18.03.1921)	
Prof. Dr. Sevinc ALİYEVA	1835
Rus Kaynaklarına Göre Osmanlı Hâkimiyetindeki Kuzey Kafkasya Emirliği (1919-1920)	
PANEL	
Oturum Başkanı: Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN	
Prof.Dr.Dmitriy VASİLYEV	1859
Rusya Bilimler Akademisi Ekiplerinin Birinci Dünya Savaşı Sırasında Kafkas Cephesi'nde Buldukları Faaliyet Hakkındaki Belgesel Fotoğraflar	
Prof.Dr.Cengiz HAKOV	1869
Çanakkale Öncesi Türkiye'nin Sofya Askerî Ataşesi Binbaşı Mustafa Kemal	
Doç.Dr.Hasan CİCİOĞLU	1879
Lozan Görüşmeleri ve Sonrasında Atatürk'ün Ermenistan Yaklaşımı	
Mustafa Kemal ULUSU	1899
Atatürk'ün Yanı Başında (Atatürk'ün Kütüphanecisi Nuri Ulusu'nun Anıları)	
FOTOĞRAFLAR	1903

RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASI VE TÜRK MİLLİ MÜCADELESİ

MUSTAFA TURAN*

Özet

Yakınçağın başlarından itibaren Kafkas coğrafyasına hâkim olmak isteyen Rusya, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile hedefine büyük oranda ulaşmıştır. Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçiren Rusya, bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmek için Kafkasya'nın demografik yapısını değiştirmeye çalıştı. Yürüttüğü kolonizasyon politikası sebebiyle Osmanlı topraklarına büyük göçler yaşandı. Kafkasya topraklarına Ruslardan başka topluluklar getirerek yerleştirildiler. Ahıska, Revan ve Kars gibi Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere de Ermeni nüfus yerleştirildi. Bu bölgede yaşayan Türklerin oraları terk etmesini sağlamak ve ileride Doğu Anadolu topraklarının da dâhil edileceği bir Ermenistan kurulmasına zemin hazırlamak isteyen Ermenilerin baskı ve zulümlerine maruz kalan Türkler büyük acılar yaşadılar.

I.Dünya Savaşı'nda Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra Doğu Anadolu'yu da işgal eden Rusya, 1917 yılında savaştan çekildi ve 1918 yılı başlarında Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzaladı. Rusların işgali altındaki üç vilayet de boşaltılarak ve Türklerin eline geçti. Bu antlaşma ile Rusya savaştan çekilmişse de iktidarı ele geçiren Bolşeviklerin Kafkasya politikası değişmedi. Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu'da başlayan Milli Mücadele Hareketi'ni destekler görünen Rusya ile ilişkilerin bir yönünü Kafkasya üzerindeki hesaplar teşkil ediyordu. Milli Mücadele döneminde siyasi ve maddi bakımdan Rusya'nın desteğini almak isteyen Mustafa Kemal Paşa ve TBMM Türkiye-Rusya ilişkilerine özel bir önem verdiler. Esasen Bolşevik Rusya'nın Türkiye konusundaki düşüncelerinde pek de samimi olmadığının farkında idiler. Rusya'nın Kafkasya politikası sebebiyle Türk-Rus ilişkilerinde zaman zaman gerginlikler yaşandı. Rusya'ya bazı tavizler verilmişse de doğu sınırlarının güvence altına alınması ve Ermeni taleplerinin etkisiz hale getirilmesi konularında TBMM istediğini önemli oranda elde etti. Bolşevik Rusya'nın da Kafkasya üzerindeki politikasını değiştirmeden sürdürebileceği şartları elde ettiği daha sonraki tarihlerde anlaşılacaktır.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Ankara, mturan@gazi.edu.tr

THE CAUCASUS POLICY OF RUSSIA AND TURKISH NATIONAL MOVEMENT

Abstract

Russia, whose aim was to dominate the Caucasus Region since the beginning of the modern age, almost completely fulfilled this aim with the Russo Ottoman War of 1877-1878. After capturing the provinces of Kars, Ardahan and Batumi, Russia tried to change the demographics of the region in order to strengthen its domination. Because of the Russian colonization policy, a vast number of people emigrated from the Caucasus region to Ottoman lands. People from different parts of Russia were settled in the Caucasus. Armenian population was settled in provinces of Akhaltsikhe, Erivan and Kars where the majority of the population were Turkish. Turkish people of this region suffered terribly by being oppressed and facing great cruelties by the Armenians who were trying to force the Turkish people to leave the region in order to set the stage for an independent Armenia which would include Eastern Anatolia.

In the First World War, Russia invaded Eastern Anatolia after the Battle of Sarikamis but withdrew from the war in 1917 and eventually signed the Treaty of Brest-Litovsk in 1918. All three provinces under Russian occupation were evacuated by Russian troops and recaptured by the Turks. Even though Russia withdrew from the war with this treaty, the Caucasus policy of the new Bolshevik administration was still not changed. The certain aspect of the relationship with Russia, which seemed to support the Turkish National Movement that started in Anatolia after the Armistice of Mudros, consisted of the policy in the Caucasus. Mustafa Kemal Pasha and the Grand National Assembly of Turkey, who were willing to gain the political and financial support of Russia, paid special attention to the Turkish-Russian relations. They were well aware that Bolshevik Russia's opinions on Turkey were in no way sincere. There were times where Turkish-Russian relations got tense because of the Caucasus policy of Russia. Although concessions were made against Russia, the Grand National Assembly of Turkey mostly got what it wanted in terms of safety of the eastern borders and the pacification of Armenian demands. In later years, it became apparent that the Bolshevik Russia had got the terms suitable to pursue its policy in Caucasus region.

18. yüzyılda özellikle 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren Türk-Rus mücadelesinde önemli bir üstünlük elde eden Rusya'nın yakınçağ tarihi boyunca takip ettiği politikalar ele alınırken Rusya'nın Doğu Avrupa'da Pan-Slavist bir politika ekseninde hareket etmesi; Türk boğazlarına hâkim olmak için çabalaması göz önünde bulundurulurken Kafkaslar üzerindeki emelleri ve faaliyetleri kısmen göz ardı edilmiştir. Esasen Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan önce 1724 yılında Osmanlı Devleti ile bir barış mukavelesi imzalayan Rusya, Azerbaycan'ın Hazar kıyısındaki vilayetlerine hâkim olmuştu. Bu tarihlerden sonra Kafkasya Rusya'nın asla vaz geçemeyeceği stratejik bir yer olmuştur. Çar I. Nikola'nın ifadesiyle "Hasta adamın mirasının dostça paylaşılması" yönünde Batılı büyük devletlerle zaman zaman ittifaklar kuran Rusya, Pan-Slavist politikası sayesinde Osmanlı'nın Balkanlar'daki hâkimiyetini ciddi olarak zayıflatmıştır. Sözde bir Grek Devleti kurmayı da düşünen Rusya, Kafkasları ele geçirdikten sonra Anadolu'nun işgal edilmesini tasarlıyordu.

Rusya'nın takriben 100 yıllık bir mücadele sonunda Kırım'ı ilhak etmesi gibi Kafkaslarda da hâkimiyet kurmak istemesi Şark meselesi dışında ve özellikle de Rusya'nın genel politikası dışında değerlendirilemez. Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve paylaşılması karşılığında kullanılan Şark Meselesi her ne kadar Batılı devletlerin sömürgeci politikaları için kullanılmışsa da Şark meselesinin bir yönünü Rusya'nın takip ettiği politikalar oluşturmaktadır.

Rusya'nın yayılmacı bir politika gütmesi ve özellikle sıcak denizlere inmek istemesi başta İngiltere olmak üzere sömürgeci Batılı devletleri tedirgin etmekteydi. Yine Batılı devletler politikalarını belirlerken hasta adam olarak nitelenen Osmanlı Devleti'nin coğrafi bakımdan Rusya'ya yakın/komşu olması ve başta Türk boğazları olmak üzere Ortadoğu'yu kontrol edebilecek mevkiilerin Rusya'nın eline geçmesi ihtimalini göz önünde bulundurmamak zorunda idiler.

Rusya, 18. yüzyıl başlarında devletlerarası güç dengesini doğrudan etkileyecek bir güce kavuşmuştur. Rusya'nın askeri gücünü teşkilatlanma ve teknik bakımlardan nispi bir istikrara kavuşturması sayesinde Rus alayları 18. yüzyıldaki öbür orduların çoğunun gücünü aşan uzun mesafeli harekâta girişebiliyordu. Rusya'nın bu gücü gerek Avrupa coğrafyasının gerekse dünyanın diğer coğrafyalarının geleceği konusunda siyasi bir güç olarak müdahil olacağını gösteriyordu. Başka bir ifade ile yakınçağda yeni dünya düzeninde rol alacak olan devletlerden biri Rusya olacaktır.

Balkanlarda olduğu gibi Kafkaslarda Slav unsurun bulunmayışı Rusya'nın Kafkaslarda daha farklı bir politika gütmesini gerektirmiş ve Ortodoks Hıristiyanlar üzerinden hareket etmiştir. Kafkasya bağlantılı olarak Doğu Anadolu'da da etkin olmak isteyen Rusya için bölgede bulunan Ermeniler vazgeçilmez bir potansiyel idi. Rusya'nın 1853-56 Kırım Savaşı sonrasında Kırım Tatarlarının bilinçli olarak göçe zorlanması bölgenin demografik yapısını bir hayli değiştirmesi, Rus baskısına karşı müdahale edecek herhangi bir gücün/devletin bulunmaması kendisine Karadeniz'de rahat hareket imkânı sağlamıştı. Kırım Savaşı'ndan sonra Kırım'da gerçekleştirilen Rus mezalimi sebebiyle Anadolu'ya büyük göçler yaşanmıştır. Rusya, bu tecrübesinden sonra netice alınabilir bir politika olarak hâkimiyet kurmak istediği Kafkasya'da da hemen her fırsattan istifade ile bölgenin nüfus yapısını değiştirmeye çalışmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile Kafkasya'da yaşayan Müslüman unsurlar Rus ve Ermeni mezalimine maruz kalmışlar ve artık anavatanlarında yaşama imkânı bulamayan bu insanlar çaresiz bir halde Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. Müslüman ahaliden temizlenen yerlere Rusya'nın diğer bölgelerinden getirilen Rusların yanı sıra Ermeniler iskân edilmişlerdir. Ahıska, Ahılkelek, Revan ve Kars gibi Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere Ermeni nüfus yerleştirilmiştir. Büyük Ermenistan'ı kurmak isteyen Ermeni çeteleri de Rusya'nın bu politikasından istifade edeceklerini düşünmüşler ve Müslüman-Türklerle karşı katliamlara girişmişlerdir.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Türk-Rus sınırı belirlenirken Rus işgali altına giren Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum) ve çevresi Rusların eline geçmiştir. Bu durum Transkafkasyanın/Kafkas ötesinin Türklerin hâkimiyetine geçmesi hususunda büyük bir engel teşkil ediyordu. Ruslar, ele geçirdikleri bu sahada askeri tahkimatı sağladıkları gibi 1878'den 1914 yılına kadar askeri mahiyette birçok yol inşa etmişler; Tiflis'ten Kars ve Sarıkamış'a kadar demiryolunu uzatmışlar ve Rusya'daki demiryolu şebekesine bağlamışlardır.

I. Dünya Savaşı'nda Ruslar, askeri bakımdan üstün bir vaziyette olmalarına rağmen Alman tehlikesi karşısında Kafkaslarda mahdut kuvvetler bulundurmamak zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte Kafkasya, Rusya açısından stratejik önemini koruduğu gibi I. Dünya Savaşı arifesinde Almanlar ve İngilizler için de stratejik olarak vaz geçilmez bir mevki durumundadır. Alman siyaseti, Rusya üzerinde baskı sağlamaya, Bakü petrollerini ele geçirmeye ve Kafkasya'dan İran'a, Orta Asya'ya, Afganistan'a ve Hindistan'a giden yolu açmaya yönelikti.

İktidarda bulunan İttihatçılar ise daha önce kaybedilen Kafkasya'nın Osmanlı hâkimiyetine alınmasını istiyorlardı. Bu farklı anlayış ve politikalar Almanya ile Osmanlı Devleti'ni karşı karşıya getirecektir. İngiltere ise Kafkasya üzerinde Rus veya Alman nüfuzunun kendisi için oluşturacağı tehdidi bildiği için bölgenin fiilen işgalini planlayacaktır.

29 Ekim 1914 Karadeniz olayından* sonra 2 Kasım 1914 tarihinde Kafkasya'dan hareketle Türk sınırını geçen Rus kuvvetleri Zivin'i işgal etmişler ve ilerlemeye başlamışlardır. 17 Kasım 1914 tarihine kadar devam eden çarpışmalar sonunda Rus kuvvetleri çekilmek zorunda kalmıştır. 22 Aralık 1914 tarihinde Enver Paşa'nın emriyle Türk kuvvetlerinin yürüyüşüyle Sarıkamış Harekâtı başlamış ve 17 Ocak 1915 tarihine kadar devam etmiştir. Sarıkamış taarruzu sonunda soğuktan, dondan, açlıktan büyük zayıf veren Türk kuvvetleri, Rus Kafkas ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştır. Sarıkamış yenilgisinden sonra Kafkas Cephesi'nde inisiyatif tamamen Rusların eline geçmiştir. Nitekim taarruza geçen Rus kuvvetleri, 1915 yılı içinde Hopa, Artvin ve Van'ı ele geçirdiler. Temmuz ayı içinde Malazgirt'te Ruslara karşı ciddi bir direniş gösterilmiş ve Türk kuvvetleri karşısında Rus ordusu yenilmiş ve çekilmek zorunda kalmışsa da daha sonra Rusların ilerleyişini durdurmak mümkün olamamıştır. Köprüköy, Hasankale, Erzurum, Muş, Bitlis, Rize, Trabzon, Bayburt, Kelkit ve Erzincan Rusların eline geçmiştir. Bu işgallerde yerli Rumlar ve Ermenilerin Ruslara büyük yardımları olmuş, Müslüman ahali katliamlara maruz kalmıştır. 1917 yılı başlarında Türk kuvvetlerinin Rus taarruzlarına karşı koyacak gücü kalmamıştı. Tam da böyle bir zamanda Şubat 1917'de Rusya'da İhtilal olmuş, Rus, Rum ve Ermeni mezaliminden perişan olan Müslüman-Türk halkı bir anlamda felaketten kurtulmuştur.

Ekim İhtilali'nin akabinde yeni Rus Hükümeti'nin isteği üzerine 15 Aralık 1917 tarihinde Brest-Litovks'ta müzakerelere başlanmış 18 Aralık 1917 tarihinde Türk-Rus Savaşı'na son veren Erzincan Mütarekesi imzalanmıştır. Mütarekeden sonra barış görüşmelerine devam edilmiş ve Türk heyeti Kars,

* İngiliz donanmasının önünden kaçan Goben ve Breslau isimli Alman gemileri Osmanlı Devleti'ne sığınmışlar, Osmanlı yönetimi de bu gemileri satın aldığını ve tarafsız olduğunu açıklamıştı. Yavuz ve Midilli adını alan bu gemiler 29 Ekim 1914 günü Karadeniz'e açılarak bazı Rus limanlarını bombalamışlar ve Rus deniz gücüyle muharebeye girişmişlerdir. Tarihe Karadeniz olayı olarak geçen bu olay Osmanlı Devleti'nin fiilen I. Dünya Savaşı'na girdiği tarihtir.

Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye iadesini istemiştir. Ruslar bu talebi kabul etmekle birlikte "milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayini hakkının" Elviye-i Selasede tatbik edilmesini istemişlerdir. Türk heyetinin isteklerinin kabulü üzerine 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmadan sonra Türk askeri Kars, Ardahan ve Batum'a girmiş ve yapılan plebisit ile üç sancak resmen Türkiye'ye katılmıştır. Bu gelişmeler olurken İran üzerinden Kafkasya'ya doğru ilerleyen İngiliz birlikleri 5-17 Ağustos 1918 tarihlerinde Bakü'yü işgal ettiler. Nuri Paşa'nın Kurdemir'den giriştiği harekât 2 Ağustos'ta akamete uğramıştı. Böylece Türkler yerine Bolşevikler ile İngilizler Bakü'yü ele geçirmişlerdir. Böylece Orta Asya ve Hindistan'a giden yol Almanya için kapanmıştır. Rus-İngiliz ve Ermeni işgali altındaki Bakü'de Ermeni Taşnaklar tarafından büyük bir katliama girişilmiştir. 15 Eylül'de Nuri Paşa'nın Kafkas İslam ordusuyla birlikte giriştiği harekât sonunda Bakü ele geçirilmiş ve Gence'de kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti Bakü'ye taşınmıştır.

Brest-Litovsk Antlaşması'nın üzerinden çok fazla bir zaman geçmeden Mondros Mütarekesi imzalanmış ve 25 Kasım 1918 tarihli emri ile Osmanlı Devleti'nce buralar boşaltılmıştır. Boşaltıldıktan sonra 24 Aralık 1918'de Batum, 26 Aralık 1918'de Kars ve Ardahan İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Bölgenin İngilizler tarafından işgali sadece Mondros Mütarekesi'nin uygulanması olarak değerlendirilemez. Bölgenin işgali İngilizlerin Kafkaslarda hâkimiyet kurmak suretiyle Rusya'nın Kafkas politikası karşısında almaya çalıştığı bir tedbir olarak da değerlendirilmelidir. Böylece Kafkaslarda hâkimiyet sağlayan İngiltere Türkistan üzerinden Hindistan'ı kontrol etmeyi hesap etmiştir.

Mondros Mütarekesi sonunda bölgenin İngiltere'nin kontrolüne geçmesi Türk Milli Mücadelesi açısından oldukça netameli bir durum ortaya çıkarmıştı. Elviye-i Selase'nin kaybedilmesi kadar İngiltere'nin Kafkaslarda etkin bir konuma gelmesi Türk Milli mücadelesini oldukça zorlayacak ciddi bir gelişme idi. Esasen İngiltere'nin bölgeye yerleşmesi Rusya'nın Kafkasya politikası açısından da kabul edilebilir bir gelişme değildi.

Mustafa Kemal Paşa, barış görüşmelerinde birlik halinde hareket etmeyi başarabilen Müttefik Devletlere karşı, Türkiye'nin ihtiyacı olan dış desteği sağlamak istiyordu. Bu anlamda onun Müttetiklere karşı kullanabileceği iki büyük devlet bulunuyordu. Bunlardan biri Amerika, diğeri de Rusya idi.

Amerika, I. Dünya Savaşı'ndan sonra yalnızlık politikasını benimsemişti. 1917 ihtilali ile iktidarı ele geçiren Bolşevik Rusya ise meşruiyetini sağlamak istiyor ve Ankara ile yeni ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle, "Başta İngilizler olmak üzere, bütün İtilâf Devletleri, kullanabildikleri bütün vasıta ve kuvvetlerle Türkleri mahvetmek ve ezmek isterlerken, bu sırada Bolşevikler Türklere el uzatıyorlardı."

Mustafa Kemal Paşa'nın 1919-1920 yıllarında Rusya ile dayanışma içinde olmak, askerî ve maddi yardım sağlamak düşüncesine karşılık Moskova, bir yandan Mustafa Kemal'in giriştiği hareketin Anadolu'daki etkinliği, siyasî niteliği ve geleceği konusunda bir süre gözlemci olarak kalmak, diğer yandan da henüz Menşeviklerin elindeki Güney Kafkasya'da Bolşevik yönetimini kabul ettirerek onları Sovyetler Birliği'ne bağlamak istiyordu. Bu itibarla Rusya, bir süre bekledikten sonra Türk-Sovyet sınırını kendisi için en elverişli biçimde çizebilmek imkânı arayacaktı.

Mustafa Kemal Paşa Havza'da iken Rusya, Albay Simon Mihaliyoviç Budienni başkanlığında bir heyet göndermiş ve gayr-ı resmi bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede Budienni, sosyalizmin Türkiye tarafından kabulü halinde Rusya'nın para, silah ve cephane yardımında bulunacağını vadedmiştir. Ruslar ile temaslar Erzurum ve Sivas Kongreleri safhasında da devam etmiştir. Bu dönemde Rusya ile nasıl bir anlaşma yapıldığı konusunda sarıh bir bilgi yoksa da gerek Kazım Karabekir Paşa'nın gerekse Halil (Kut) Paşa'nın Rusya'dan maddi yardım sağlamak üzere temaslarda buldukları ve Kafkas yolundan bir miktar silah, cephane ve maddi yardımın temin edildiği görülmektedir.

Milli Mücadele Hareketi ile bu ilişkiler devam ederken 28 Nisan 1920'de Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı işgali ve burada kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni yıkarak Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurması Rusya'nın Kafkasya'da hâkim olmak istediğini gösteriyordu. Rusya'nın bu hareketi karşısında ne Osmanlı Hükümetinin ne de Milli Mücadele Hareketi'nin herhangi bir müdahale imkânı gözüküyordu. Bu tarihte Ankara'da henüz açılmış olan TBMM Hükümeti, 26 Nisan 1920'de Rusya'ya bir nota göndererek Anadolu yönetimini tanımaya, Türk topraklarını işgallerinde bulunduran emperyalist devletleri Anadolu'dan kovmak için Anadolu'ya yardıma ve ittifak kurarak birlikte askeri harekâta bulunmaya çağırıyor, Kafkas yolunun açılmasını istiyordu. Mustafa Kemal imzasıyla gönderilen bu mektup şöyledir:

“Emperyalist hükümetlere karşı harekâtı ve bunların hâkimiyet ve sömürüsü altında bulunan ezilen insanların kurtuluş gayesini güden Bolşevik Ruslarla çalışma ve hareket birliğini kabul ediyoruz.

Bolşevik kuvvetleri, Gürcistan üzerine askeri harekât yapar veya takip edeceği politika ve göstereceği tesir ve nüfuz ile Gürcistan’ın da Bolşevik birliğine girmesini ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak için bunlara karşı harekâta başlamasını sağlarsa, Türkiye Hükümeti de emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine bir askeri harekâtı yönetmeyi ve Azerbaycan Hükümetini de Bolşevik devletler grubuna sokmayı üstüne alır.

Önce milli topraklarımızı işgal altında bulunduran emperyalist kuvvetleri kovmak ve ileride emperyalizme karşı meydana gelecek ortak mücadelelerimiz için iç kuvvetlerimizi kurmak üzere şimdilik ilk taksit olarak beş milyon altının ve kararlaştırılacak sayıda cephane ve diğer savaş makine, aletler ve sağlık malzemesinin ve yalnız doğuda harekât yapacak kuvvetler için yiyeceklerin Rus-Sovyet Cumhuriyeti’nce sağlanması rica olunur.”

Bu mektuptan anlaşılacağı gibi TBMM Hükümeti, Gürcistan’ın Bolşevik birliğine girmesi ve Rusya’nın bölgedeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmasına muvafık Ermeni Hükümeti üzerine bir askeri harekâta girişmeyi ve Azerbaycan Hükümetini Bolşevik devletler grubuna sokmayı üstüne almayı vadetmişse de Azerbaycan’ın Kızıl Ordu tarafından işgali Türkiye’nin elinden bu kozu almıştır. Üstelik Rusya, Türkiye’ye karşı Ermeni kozunu elinde tutmak isteyecektir. Nitekim yazılan bu mektubun cevabı beklenmeden, Rusya ile yardım anlaşması için Türkiye adına gönderilen Halil Paşa’ya* Sovyet-Rusya, istenilen yardım karşılığında Bitlis, Van ve Muş Vilâyetlerinin Ermenistan’a verilmesini şart koşmuştur.

Bu gelişmelerden sonra 5 Mayıs’ta Mustafa Kemal Paşa başkanlığında toplanan Vekiller Heyeti’nde, Sovyet Rusya’nın Türk milliyetçilerine nasıl bir politika uyguladığını öğrenmek amacıyla Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyetin Moskova’ya gönderilmesi kararlaştırılmış ve bu heyet, 11 Mayıs 1920’de Moskova’ya hareket etmiştir. Fakat Sovyetlerdeki iç savaş ve ulaşım güçlükleri sebebiyle heyet, Moskova’ya ancak 19 Temmuz’da varabilmiştir.

* Halil Paşa, Sovyetlerle karadan bağlantı kurmak ve silah ve cephane getirmek üzere ulaşım yollarının açılması için Eylül 1919 tarihinde Atatürk tarafından gizlice Rusya’ya gönderilmiştir.

Heyetin hareket ettiği gün TBMM'nde, Lenin tarafından gönderilen bir mektup okunmuştur. Lenin mektubunda, Ermeni haklarından söz etmekteydi. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, 26 Nisan'da gönderilen notaya 2 Haziran 1920 tarihinde verdiği cevabında, Misâk-ı Milli'yi kabul ettiklerini ve diplomatik ilişkilerin başlamasını öneriyordu. Çiçerin'in cevabi mektubunda Sovyet-Rusya'nın aşağıdaki kararları benimsediği açıklanıyordu:

1-Türkiye'nin bağımsızlığını ilânı,

2-Türk halkının oturduğu topraklar Türk Devleti'nindir.

3-Arabistan ve Suriye'nin bağımsız bir devlet olarak ilânı,

4-Milletlerin kendi geleceklerinin tespiti kendilerine bırakılmalıdır.

5-Türkiye'deki azınlıklara, Avrupa'da en serbest devletlerdeki azınlıklara tanınan bütün haklar tanınmalıdır.

6-Boğazlar meselesi, Karadeniz'e kıyıları olan hükümetlerin katılacağı bir konferansa bırakılmalıdır.

7-Kapitülasyonların ve yabancı devletlerin ekonomik ayrıcalıklarının kaldırılması,

8-Her çeşit yabancı etkinlik bölgelerinin kaldırılması.

Çiçerin tarafından verilen bu cevapta yardım meselesine hiç temas edilmesine rağmen TBMM Hükümetince gayet olumlu karşılanmıştır. Böyle bir yakınlaşmanın her iki tarafa da sağlayacağı faydaları açıktı. Mustafa Kemal Paşa, şayet doğu sınırlarını tespit edip emniyet altına alabilirse, bu cephedeki kuvvetlerini Anadolu'nun diğer taraflarındaki işgalcilere karşı kullanabilecekti. Aynı şekilde Ruslar da bu civardaki Kızıl Ordu birliklerini hâlâ devam eden Avrupa cephesindeki ayaklanmalara karşı sevk edebilirdi. Ayrıca Ruslar, dost Türkiye'nin varlığı sayesinde güneyden ve Kafkaslardan gelebilecek müdahaleler için kendilerini emniyete almış olacaktı. Ancak, Rusya, Ermenilerin yerlerine dönmesini ve bundan sonra plebisit yapılmasını istiyor ve yardımı bu şarta bağlıyordu. Anlaşılan odur ki, Türk Hükümetince iyi ilişkileri kurmak ve yardım sağlamak amacıyla başvuru Rusya, Doğu Anadolu'yu Ermenilere vermek, Ermenilerin geri dönmelerini sağlamak, Türkiye'yi parçalamak ve buralarda etkin olmak düşüncesinden vaz geçmemiştir. Türk Heyeti'nin, Ağustos 1920'de yaptığı görüşmelerde de Lenin ve Çiçerin, isteklerinde ısrar etmişlerdir. 24 Ağustos'ta bir

anlaşma tasarısı hazırlanmış ise de Sovyetlerin Ermeniler konusundaki ısrarları karşısında Türk Heyeti, Türkiye'nin batıda Yunanistan'a ve doğuda Ermenilere toprak vermemek için savaştığını ifade ederek bu istekleri reddetmiştir.

Türkiye, Sovyetler ile iyi ilişkiler kurmak amacıyla Haziran ayında başlaması gereken Doğu Cephesi'ndeki Ermeni harekâtını da ertelemişti. Türk milliyetçileri, Ermenistan'ı, İtilâf Devletlerinin ellerinde alet olmayacak bir duruma getirmek amacıyla taarruza geçmeyi tasarlıyorlardı. Bu yüzden Mustafa Kemal, 20 Haziran'da Çiçerin'e, Ermenilerin Müslümanlara karşı katliamlara giriştiklerinden bahisle, bu duruma son vermek için onlara karşı askeri bir harekâta hazırlandığını, ama Çiçerin'den gelen nota üzerine Ermeni girişimlerinin, Çiçerin'in aracılığıyla durdurulur umuduyla askeri harekâtı ertelemiş olduğunu bildirmiştir. Fakat Sovyetlerin, Ermeniler konusundaki tutumunda herhangi bir değişiklik olmaması ve Kızıl Ordu'nun Kafkasya'ya girmesi üzerine Türk ordusu ileri harekâta geçmiştir.

Sovyetlerle bu gerginliğin yaşandığı bir dönemde, Batı Cephesi'nde Yunanlılar Uşak'a kadar gelmişlerdi. Yani Türkler iki cepheli bir savaş yapıyorlardı. Bu sıralarda TBMM toplanmış ve 2 Eylül 1920 tarihli kararı almıştır. Rusya'nın Türkiye hakkındaki emellerine karşı Ankara'nın tavrını ortaya koymasından önemli olan karar şöyledir:

“1-Bolşevikler İslâm ve Türk ülkelerinde hâkim olmak istiyorlar.

2-Türkiye'nin kurtuluşunu ve İslâm memleketleriyle irtibatını istemiyorlar.

3-Dünyanın her tarafından gelen yardım isteklerine cevap veremeyecek halde fukaradırlar.

4-Ancak Batılılarla anlaşmıyaya ve bunlarla bir kuvvet dengesi oluşuncaya kadar Doğu ülkelerinde kışkırtmalar yapıyorlar.

5-Bu muhtelif amillerin tesiri altında ve İslâm milletleri üzerinde sû-i tesire mâni olmak, bilhassa İngiltere'ye karşı nüfuz ve kudretini hissettirmek için Türkiye'nin mücadelelerine müşevvik görünmek, kendilerinden istenen ve kısmî âzâmını vermeğe muktedir olmadıkları malzemenin verilmesini savsaklamak ve verebileceklerini de mümkün olduğu kadar geç vermek istiyorlar.

6-Batı devletleriyle anlaşma mukabili Türkiye'yi feda etme imkânını muhafaza etmek için bizimle kesin bir taahhüde girişmek istemiyorlar.

7-İslâm milletlerini Türkiye'nin tesiri altında bırakmamak için aralarında irtibat kurulmasını istemiyorlar.

8-Batı devletlerine karşı Türkiye'nin müstakil bir politikası olmasını önlemek için Bolşevikliği Türkiye içinde olupbitti yapmak, onu Batılılarla müstakilen uyuşamayacak bir hale sokmak, memleketin başında olanları bertaraf ederek Türkiye'nin kaderini Moskova'ya bağlamak istiyorlar. Bolşevikler öyle düşünüyorlar ki, eğer Türkler, Azeriler ve Kuzey Kafkasya ile irtibat tesis ederek kuvvetli bir duruma geçerlerse bu hal gerek Batı devletleri, gerekse Bolşevik Rusya için bir darbe olur. Böyle bir duruma erişen Türkiye, kendine en çok menfaat sağlayacak tarafı iltizam edebilir ve mücadeleden sarf-ı nazar edebilir. Türkiye'nin en çok menfaatleri Batı'da ve Batı'nın tesiri altındadır.

9-Böyle bir program takip eden Bolşevikler şimdiye kadar hiç bir fedakârlık karşılığı olmayarak Türkiye'nin kendi ellerinde olduğu propagandasını yapmışlar ve bundan İngilizlerle pazarlıkta kıymetli bir karşılık olarak faydalanmışlardır. Türkiye'ye bir kuruş dahi vermeden onu avutmuşlar, Azerbaycan'ı kolayca işgal ve istismar etmişler, Türkiye'nin Müslüman memleketlerle olan irtibatına fiilen mâni olmuşlar, Ermeni davasını Ermeniler lehinde çözümlenmeye muktedir olduklarını Ermenilere ve Batı'nın Hıristiyan âlemine ispat etmek istemişlerdir. Bu süre içinde Polonya ve Wrangel savaşları lehlerine halledilirse Batı devletleriyle, kendisine karşı bir güne taahhütleri olmadığı Türkiye hakkında pazarlığa girişebileceklerdir.

10-Fakat Bolşevikler bizden müstağni olabilecek bir hale gelememişler, ne bizde ne de komşu ülkelerde Bolşevikliği kurabilmişlerdir. Wrangel ve Polonya cepheleleri de kendileri için müsait değildir.

11-Bolşevikler Türkiye'de komünist ihtilâlini kurmaya muktedir olamayacaklarını anlayınca bizimle ittifak etmeye ve arzularımızı yerine getirmeye çalışacaklardır.

Bizim yapmamız lazım gelen şeyler şunlardır:

A-Bolşevik teşkilât ve tahrikâtına meydan vermemek,

B-Bolşeviklere durumu anlamakta olduğumuzu söylemek,

C-Eğer müttefik olabileceksek bunu derhal ilân etmek,

D-Azerbaycan'a ittisali temin için Moskova'nın muvafakatini beklemeden Ermenistan'a karşı harekete geçmek,

E-Yardıma derhal başlanmasını istemek, bilhassa para yardımına.”

TBMM'nin 16 Ekim 1920 ve 17 Ekim 1920 tarihli gizli oturumlarında Türk Heyeti'nin Rusya ile yaptığı görüşmeler tartışılmış ve Yusuf Kemal Bey tarafından ayrıntılı olarak bilgi verilmiştir.

Mustafa Kemal bu karardan bir süre sonra, 20 Ekim 1920 tarihinde Moskova'da bulunan heyete şu talimatı vermiştir:

“1-Rusların Bitlis, Muş ve Van hakkındaki iddiaları onların niyetleri hakkında bizi şüpheye düşürdü. Millet Meclisi de ittifakla bu şartın kabul edilemeyeceğine karar verdi. Bu istek coğrafya ve hukuk bakımlarından da haklı değildir.

2-Ankara Hükümetinin kuruluşunun sebebi Milli Misakı gerçekleştirmektir. Milli Misak tarafından tayin edilen araziden bir karış dahi verilemez.

3-Rus Hariciye Komiserliği durumu yeniden tetkik etmelidir.”

Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen, Mustafa Kemal Paşa, Rusya ile dostluk ilişkilerinin Türkiye'nin tezi çerçevesinde sağlanması yönünde teşebbüslerine devam etmiştir. Londra Konferansı'na kadar Türk-Sovyet ilişkileri istenildiği gibi gelişmemiş ise de neticede Bolşevikler Ankara'nın isteklerini kabullenmek zorunda kalacaklardır.

Türk-Sovyet ilişkileri İtilâf Devletleri tarafından da büyük bir dikkatle takip ediliyordu. Henüz Ankara'da TBMM açılmadan gönderilen bazı rapor ve telgraflarda Bolşevik yayımlıcağından söz edildiği gözlenmektedir. Birçok raporda Bolşevik propagandası üzerinde hassasiyetle durulmakta, bu hareketler, tamamen İtilâf Devletlerine, özellikle İngiltere ve Fransa'ya karşı düzenlenmiş bir hareket olarak nitelendirilmektedir. Fransız basınında Türk-Sovyet ilişkileri hakkında olumsuz değerlendirmeler yapılmaktaydı. Mesela Journal des Debats'ın bir makalesinde, Ankara'daki “müfritler”in (!), Avrupa'yı güç şartlar karşısında bırakmak amacıyla Bolşevik istilâsını davet etmeye uğraştıkları, Kemalistlerin Moskova yöneticilerinin elinde oyuncak oldukları ifade edilmekteydi.

Rusya'nın da özellikle İngiltere'nin tepkisini çekmemeye gayret ettiği anlaşılmaktadır. Ruslar, bu sırada İngiltere ile bir ticaret anlaşması yapmak üzere olduklarından Türkiye ile anlaşmayı İngilizleri kızdırmamak için geciktirmişlerse de İngiltere'nin, Sovyetlerden istediği Türk İstiklâl Savaşı'na yardım etmemeleri şartını reddetmişlerdir.

Bolşevik tehlikesi Anadolu'da çıkarları olan bütün devletleri tehdit ediyordu. Fransa'nın yanı sıra İtalya da Türkiye'deki çıkarlarını ancak Ankara Hükümetine yaklaşmakla koruyabileceğini düşünmeye başlamıştır. Ancak en önemli engel Ankara yönetiminin Sèvres'in reddedilmesi ve bu antlaşmayı uygulamak isteyen galip devletlere karşı yürüttüğü mücadele idi. Londra Konferansı'ndan önce başlayan Türk-Sovyet yakınlaşması, başta İngilizler olmak üzere müttefikleri sürekli olarak tedirgin ettiği için Sèvres'in yeniden gözden geçirilmesinde önemli bir sebep teşkil etmişti. Ankara'nın Sovyetlerden aldıkları iki milyon lira tutarındaki para yardımının yanı sıra, Ermeni ve Rus sınırından, İstanbul ve Antalya'dan yapılan silah, cephane ve savaş malzemesi yardımı İngilizler tarafından biliniyordu. Mustafa Kemal'in Bolşevizm'e karşı olduğu yolunda söylediği sözler de inanmıyorlardı. Öbür taraftan İngiltere'nin Londra Konferansı'na katılması da Sovyetleri Türkiye'nin İngiltere ile anlaşmak üzere olduğu endişesine düşürecektir.

Londra Konferansı'ndan önce oluşan Türk-Rus yakınlaşması, esasen istenildiği gibi gelişmemiştir. Ermeni meselesi konusundaki görüş ayrılıkları zaman zaman ilişkilerin sertleşmesine yol açıyordu.

Bekir Sami Bey başkanlığında Rusya'ya gönderilen heyetle görüşmesi sırasında Çiçerin, "Ermenilere, Van ve Bitlis'te nüfuslarıyla mütenasip bir yerin terkinde ve buralardaki İslâm ahalinin başka mahallere nakledilerek bu yerlerin sırf Ermenilerden mürekkep olmasında ve bunların tam bir istiklâl kavuşmalarında" ısrar etmesine karşılık TBMM Reisi imzasıyla Mustafa Kemal Paşa, Çiçerin'e tebliğ edilmek üzere iki maddelik bir karşı teklif göndermişti. Buna göre yerli ve yabancı istatistiklere göre Van ve Bitlis Vilâyetlerinde Ermenilerin hiç bir zaman çoğunluğa sahip olmadıkları, bu bakımdan belli bir arazinin bir azınlığa terkinin istemenin emperyalist bir fikir ile hareket etmekten başka bir şey olmadığı, Ankara Hükümetinin emperyalizme karşı koymak için oluşmuş bir hükümet olduğu, dolayısıyla böyle bir iddiayı kabul edemeyeceği belirtilmiştir. Ayrıca Ankara Milli Hükümetinin, Türkiye'den göç etmiş olan Osmanlı Ermenilerinin geri dönüşlerine mâni olmayacağı ve bu surette gelecek olanların her türlü azınlık haklarından yararlanabileceği taahhüt edilmiştir.

Siyasî ilişkiler bu minval üzere sürdürülürken Rusların Kafkasya'yı ele geçirmek için ilerlemeleri karşısında daha fazla beklemenin lüzumsuz olduğunu gören Mustafa Kemal Paşa, 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa kumandasındaki Türk kuvvetlerine Ermenilere karşı harekâta girişmesi için emir

vermiştir. Kâzım Karabekir Paşa'nın başlattığı harekât neticesinde Ermeniler yenilmişler ve akabinde bir antlaşma yapılmıştır. Bu gelişmelerden anlaşılacağı gibi Moskova ile Ankara arasındaki gerginliğin ana konusunu Ermeni meselesi teşkil ediyordu.

Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen Mustafa Kemal Paşa, Sovyetler Birliği ile dostluk ilişkilerinin Türkiye'nin tezi çerçevesinde sağlanması için Ali Fuat Paşa'yı Moskova Elçiliği'ne atamıştır. Ancak Mustafa Kemal, Misâk-ı Milli'den taviz verilmemesi için de Moskova'da bulunan Türk yetkililerine gerekli uyarıları yapıyor, emperyalizme karşı birlikte mücadele etme konusunda Ruslardan şüphelenildiğinin kendilerine bildirilmesini istiyordu.

Ali Fuat Paşa, Londra Konferansı toplandığı sıralarda, Moskova'da Sovyet idarecileriyle müzakerelere girişmiştir. Müzakereler boyunca Sovyetlerin Milletler Komiseri Stalin ve Hariciye Komiseri Çiçerin bazı güçlükler çıkarmaya başlamışlardır. Fakat bir taraftan Ali Fuat Paşa'nın enerjik ve kararlı tutumu, diğer taraftan Lenin'in müdahalesiyle Stalin ve Çiçerin tavırlarını yumuşatmışlardır. Lenin'in kararıyla Sovyet Hükümeti, Türk milletinin yanı sıra Polonya, Orta Avrupa ve Balkan milletlerinin de varlığını ve bağımsızlıklarını geniş ölçüde tanımayı kabul etmiştir. Böylece Rusya, Batı proletaryasına karşı milletlerin hürriyet ve istiklallerine Batı demokrasilerinden daha çok taraftar olduğunu ispat etmek istiyordu. Fakat zamanla, bu milletlerin içine girerek onları Moskova'nın nüfuzu altına almaya çalışacaktır. Türkiye'ye karşı da uygulanacak olan bu yeni siyasetle doğu ve Müslüman milletleri daha çok Sovyet rejiminin nüfuzu altına alınmış olacaktı. Fakat Sovyetlerin bu gizli maksadını zamanında sezen Türk Heyeti, Sovyet siyasetinin birinci kısmından azami surette istifade ve ikinci kısmına da mümkün olduğu kadar mâni olma kararlılığı içinde müzakereleri azimle yürütmeyi başarmıştır.

Sovyetlerle TBMM Hükümeti arasında diplomatik ilişkilerin başlamasından sonra Sovyet yardımını temin edebilmek için Moskova'ya gönderilen Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyet, Sovyetlerin Ermenileri koruyan bir tavır takınmaları ve onlar lehine toprak talep etmeleri üzerine bir anlaşma imzalamamış, fakat görüşmeler de kesilmemişti. Sovyetler, Ankara'ya Ekim 1920'de bir elçi göndermişler, Ali Fuat Paşa da Mustafa Kemal tarafından Moskova Büyük Elçiliği'ne tayin edilmiştir. Gelişen diplomatik ilişkiler çerçevesinde 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması imzalanmıştır.

Antlaşmada Türkiye tabiriyle Misâk-ı Milli'nin ihtiva ettiği arazinin kasdedildiği açık olarak belirtilmiş ve Türk-Rus (Kuzey-Doğu Anadolu) sınırı çizilmiştir. Türkiye arazisinin doğrudan doğruya TBMM Hükümeti'nin mülkî ve askerî idaresi altında olduğu tasdik edilmiştir. Böylece Türkiye'nin doğu sınırları güven altına alınmış oluyordu.

Antlaşma ile Batum Gürcistan'a terk edilmiş ise de orada yaşayan Türk halkının dini ve kültürel hakları teminat altına alınmıştır. Hakeza Naheivan üzerinde Rusya'nın yanı sıra Türkiye'nin himaye hakkının kabul edilmiş ve üçüncü bir devletin müdahalesine izin verilmemesi kararlaştırılmıştır.

Antlaşmada Rusya'da kurulmakta olan yeni rejim ile Anadolu'daki Milli Mücadele Hareketi arasında bir paralellik kurulmakta ise de bunun bağlayıcı bir tarafı yoktur.

Boğazlar meselesinin Karadeniz'e sahili olan devletler arasında halledilmesi hususunda Sovyetlere taviz verilmiş olmakla birlikte Türkiye'nin mutlak hâkimiyetine halel getirmemesi şartı Türkiye'yi daha avantajlı bir duruma getirmiş oluyordu. Bu taviz ileride Lozan Barış Antlaşması sırasında telâfi edilecektir.

Türklerin iktisadi bağımsızlığını zedeleyen kapitülasyonların kaldırıldığına Rusya tarafından kabul edilmesi en önemli hususlardan birisidir.

Taraflar kendi memleketleri dâhilinde diğer memleketin hükümetini devirmek maksadını taşıyan teşekküllerin kurulmasına ve faaliyet göstermesine müsaade etmeyeceklerini taahhüt etmişlerdir. Türkler için bu maddenin faydası, Türkiye dâhilinde, Bolşevik nüfuzuna girmiş olan Kafkaslarda ve diğer yerlerde bir Bolşevik hareketini tahrik ve teşvik edecek herhangi bir teşkilâtın kurulmasına fırsat verilmemesini sağlamasıdır. Rusya için ise Rus esaretinde yaşayan milyonlarca Müslüman Türk topluluklarının Türkiye'nin nüfuzuna girmelerini veya 1917 ihtilâl beyannamesinin "Milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin etme" prensibine göre hareketle, istiklâlleri için bu vaatleri unutilan Moskova'ya karşı isyan etmelerini önlemek maksadıyla Sovyet makamlarına gerekli fırsatı tanımış olmasıdır. Bunlara rağmen bu antlaşmada propaganda yapılmaması hakkında da açık bir hüküm bulunmuyordu. Bu da antlaşmanın sakıncalı yönünü teşkil etmekteydi.

Türk Heyeti, Ankara Hükümetinin acele ihtiyaç duyduğu bir miktar para ve silahı Sovyetlerden alma başarısını göstermiştir. Fakat Rusya o sıra İngiltere ile

imzalamak üzere oldukları ticaret antlaşmasında İngilizlerin vaz geçmeleri korkusu yüzünden Türklere vaat ettikleri bu yardımın antlaşmada zikredilmemesini istemişlerdir. Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyetin Ağustos ayında yaptıkları müzakereleri ve paraf edilen anlaşma ile talep edilen silah, cephane ve askeri malzeme konusunda Ruslar, Sakarya Savaşı'nın sonuna kadar yeterli yardımda bulunmamışlar ise de cephelerde elzem olan bir miktar silahın temini mümkün olabilmiştir*.

Anadolu'daki askeri başarıların, Sovyetleri, Türkiye'ye yakınlaştıran sebeplerden biri olduğunu da belirtmemiz gerekir. II. İnönü zaferinden sonra Sovyet Rusya'yı Ankara'da temsil eden Midvani Yoldaş, Hariciye Vekâleti'ne yazdığı tebrikte şunları ifade ediyordu:

“Kıtalarınızın milli varlığını savunmak için üstün cesaret, sabır ve takdire değer bir fedakârlıkla muharebe ederek, sayıca kendilerine üstün ve Avrupa devletleri tarafından desteklenen ve çok iyi bir şekilde donatılmış olan bir düşmanın inatla saldırısına günlerce dayanmakla kalmayıp, onların taarruzunu kırıp, geriye çekilmeye mecbur ederek, ana topraktan kovmak için takip ettiğini, bağlı olduğum hükümetime bildirmek şerefiyle iftihar ediyorum. Türk milletinin Anadolu'da durumunu tahkim eden bu başarısından dolayı yüksek şahsiyetlerinizi tebrik ederken, yakında Yunanlılara karşı kesin bir zaferle Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal hazretlerini tebrik etmek saadetine de kavuşacağımı ümit ediyorum. Bu muzafferiyet Anadolu'yu Yunanlılardan temizleyecek ve Milli Hükümet'e Batı emperyalizmini ezmeye ve gasp edilen haklarını geri almak suretiyle, doğunun mazlum kavimlerini yükseltmeye yönelmiş olan çalışmayı düşünmek fırsatını verecektir.” Buna verilen cevap da şöyledir:

“Hiçbir insani düşünce ile kayıtlı olmayan bir düşmanın hücumlarını kırarak henüz istilâ edilmeyen vatan kısımlarını, yüksek şahsiyetinizin çok doğru olarak söylediği gibi, kahramanlık, sabır ve fedakârlıklarla muhafaza eden kahraman birliklerimiz hakkında esirgemediğiniz takdirlerinize özellikle teşekkür ederim.

Yunanlılara karşı elde edilecek kesin bir muzafferiyet ile tekmil vatan kısımlarının kurtarılması hakkındaki temennilerimizin yakında gerçekleşeceğini ve bu

* Rusya'dan talep edilen silah ve askeri malzeme miktarı için bk. Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, İstanbul, 1982, s. 186-189; Rusya'nın gönderdiği silah ve askeri malzeme miktarı için bk. **Türk İstiklâl Harbi, İdari Faaliyetler, (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)**, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, C VII, Ankara, 1975, s. 405 vd.

mesut olay sayesinde cihanda hak ve adaletin muzafferiyeti sağlanmış bulunacağını kuvvetle ümit ederim. Üstün saygılarımın kabulünü rica ederim.”

Sonuç olarak;

Milli Mücadele boyunca zaman zaman gerginliklerin ve müdahalelerin yaşandığı Türk-Sovyet ilişkileri, İtilâf Devletlerini ciddi olarak endişelendirdiği gibi Kafkasya üzerinden Türkiye'yi ileriki tarihlerde de ciddi anlamda sıkıntıya sokacak politikaları da akim bırakmıştır. Milli Mücadele döneminde galip devletlerin himayesinde kurulmak istenen Ermeni Devleti fikir ve teşebbüsünün sonuçsuz kalmasında Ermeniler üzerine gerçekleştirilen askeri harekâtın yanı sıra Rusya ile sabırla yürütülen ilişkilerin de payı olmuştur. Rusya'nın Misak-ı Milli'yi tanıması, Anadolu'da milli ve bağımsız bir devlet kurulması konusundaki inancı pekiştirmiş ve bir takım tavizlere rağmen gerek Rusya, gerekse İtilaf Devletleri nezdinde diplomatik bir başarı elde edilmiştir. Bu arada Rusya'nın tarihi Kafkasya politikasında bir değişiklik olmadığı, her şeye rağmen Kafkasya'nın mukadderatında etkili olmaya devam edeceği belirtilmelidir.

KAYNAKÇA

- Akgül, Suat, “Paris Konferansı’ndan Sevr’e Türkiye’nin Paylaşılması Meselesi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C VIII, S. 23, (Mart, 1992).
- Akşin, Abtülâhat, **Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara, 1991.
- Anderson, Matthew Smith, **Doğu Sorunu, 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, (Çeviren. İdil Eser), İstanbul, 2000.
- Ardahan’ın Anavatana Katılışının 90. Yılı Vesilesiyle Moskova ve Kars Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu (Bildirileri)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2015.
- Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarih, 1914-1980**, Ankara, 1984.
- Atatürk, Kemal, **Nutuk, (1919-1927)**, Ankara, 1989.
- Atatürk’ün Milli Dış Politikası, (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), 1919-1923**, C I, Ankara, 1994.
- Aybars, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C I, İzmir, 1984.
- Baytok, Taner, **İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara, 1970.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk Devleti’nin Dış Siyaseti**, Ankara, 1973.
- Berber, Ferhat, “19. Yüzyılda Kafkasya’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler” **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S 31 (Güz 2011).
- Cebesoy, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 2000.
- Cebesoy, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, İstanbul, 1982.
- Çolak, Mustafa, “Osmanlı - Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi (1917-1918)”, **History, Studies**, Volume 6 Issue 1, January 2014.
- Erkin, Ferudun Cemal, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Ankara, 1968.
- Gökdemir, Ahmet Ender, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara, 1998.
- Gönlübol, Mehmet-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası, (1919-1938)**, Ankara, 1990.
- İpek, Nedim, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Trabzon, 2006.
- Karabekir, Kâzım, **İstiklâl Savaşımız**, C. I-II, (Sadeleştiren. Faruk Özerengin), İstanbul, 1993.

- Kennedy, Paul, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, Ankara, 1996.
- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990.
- Meray, Seha L.-Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri**, Ankara, 1977.
- Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri**, C I-II, Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul, 2012.
- Öztoprak, İzzet, **Kurtuluş Savaşında Türk Basını, (Mayıs 1919-Temmuz 1921)**, Ankara, 1981.
- Pomiankowski, Joseph, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü, 1914-1918 I. Dünya Savaşı**, (Çeviren: Kemal Turan), İstanbul, 1990.
- Potskhveriya, Boris, "1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Andlaşması İmzalanmasının Nedenleri", **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu, 9-11 Eylül 1991-Ankara**, C II, Ankara, 1996.
- Sander, Oral, **Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e**, Ankara, 1997.
- Saray, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul, 1990.
- Sonyel, Salahi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C I-II, Ankara, 1986.
- Soysal, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C I, (1920-1945), Ankara, 1989.
- Şimşir, Bilâl N, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), Nisan-Aralık 1920**, C II, Ankara, 1975.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C I-VIII, İstanbul, 1999.
- Tanrıverdi, Mustafa, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrasında Kafkasya'dan Anadolu'ya Göç Hareketi", **II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (15-17 Ekim 2008)**, Kars 2009.
- Tansel, Selâhattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C I-IV, İstanbul, 1991.
- Temizkan, Abdullah, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-ötesinde Nüfuz Mücadelesi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C VI, S.2, İzmir, 2006.
- Tengirşek, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Ankara, 1981.
- Turan, Mustafa, **Siyasi ve Hukuki Açından Milli Mücadele**, Ankara, 2011.
- Türk Dış Politikası**, (Editör. Baskın Oran), C I, İstanbul, 2001.
- Türk İstiklâl Savaşı Batı Cephesi**, C II/1, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara, 1994.

Türk İstiklâl Savaşı, İdari Faaliyetler, (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923),
Genelkurmay Başkanlığı Yayını, C VII, Ankara, 1975.

Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih (1789-1999)**, İstanbul, 2000.

Ünal, Tahsin, **1700'den 1958'e Kadar Türk Siyasi Tarihi**, Ankara, 1974.

Yalçın, E. Semih, **Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti**, Ankara, 2009.

Yavuz, Bige, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından, 1919-1922**, Ankara, 1994.